

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(бакалавра)

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ВОЛЬОВИХ ПОРУШЕНЬ У МОЛОДШОМУ
ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ»**

Виконала: студентка 3 курсу
Psms1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Синишин (Кушлак) Регіна Станіславівна

Керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВОЛЬОВИХ ПОРУШЕНЬ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	9
1.1. Теоретичний аналіз поняття волі.....	9
1.2. Аналіз вольових порушень у молодшому шкільному віці.....	28
Висновки до розділу 1	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВОЛЬОВИХ ПОРУШЕНЬ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	37
2.1. Методика та організація дослідження	37
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів	40
Висновки до розділу 2	47
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51
ДОДАТКИ	57

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження продиктовано тим, що на тлі змін у розвитку дитини її емоційно-вольовій сфері не завжди приділяється така ж увага, як інтелектуальному розвитку. Сучасні діти знають і вміють багато, в них добре розвинута логіка, але вони значно рідше захоплюються, співпереживають, радіють та все частіше проявляють черствість, пасивність, їхні інтереси дуже обмежені, а ігри надто комп'ютеризовані.

Виходячи з концепції модернізації освіти, реформування сучасних освітніх догм спрямоване на розвиток самостійності учнів у навчальній діяльності, їх здатності до самоконтролю та саморегуляції в навчанні. Оновлення навчального процесу передбачає формування навчальної діяльності як особистісної потреби учня, визначеної внутрішніми мотивами, становлення учня як суб'єкта навчальної діяльності, що неможливо без формування саморегуляції, яка передбачає оволодіння вольовими діями, діями самоконтролю та самооцінки. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виявити різноманітні підходи до дослідження саморегуляції в силу інтеграційного характеру і різноаспектності цього поняття: в нейропсихологічному аспекті дослідники вивчали саморегуляцію в якості блоків (підсистем) регуляції: цінніснозмістовий, активності і рефлексії (Л.М. Аболін, П.К. Анохін, Л.С. Виготський, Н.О. Бернштейн, Б.В. Зейгарник, К.С. Лебедева, Д.О. Леонт'єв, О.Р. Лурія, К.І. Платонов та ін.); в полі психології з'ясовувались психологічні механізми саморегуляції діяльності, її структура, формування в онтогенезі, взаємозв'язок саморегуляції з продуктивністю психічних процесів і ефективністю діяльності (Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, О.О. Конопкін, Ю.О. Миславський, О.Ю. Осадько, О.К. Осницький, У.В. Ульєнкова, С.В. Чорнобровкіна, Т.І. Шульга та ін.). Особливе місце посідають дослідження присвячені вивченню саморегуляції у зв'язку зі становленням навчальної діяльності у дітей, розв'язанню питання про роль спеціально організованого

навчання в її формуванні (В.В. Давидов, А.К. Маркова, Д.Б. Ельконін та ін.); проблема розвитку довільного контролю в навчальній діяльності (В.В. Давидов, Л.В. Занков, С.Г. Манвелов, Н.В. Рєпкіна, В.І. Рижик, П.М. Ерднієв та ін.); формування і розвиток у школярів вмінь самостійно виконувати навчальну діяльність, оцінювати її – Ю.М. Кулюткін, А.К. Маркова, Б.А. Русаков, А.Є. Соловйова, Н.Ф. Тализіна, П.І. Третьяков та ін.; дослідження проблеми формування саморегуляції в різних видах діяльності у дітей з нормальним психічним розвитком і дітей з порушеннями психофізичного розвитку дошкільного віку (Е.Б. Аксьонова, В.В. Кісова, У.В. Ульєнкова, С.Г. Якобсон) і шкільного (Т.В. Кириченко, Т.Н. Князева, Н.Л. Росіна та ін.). Автори стверджують, що динамічні та змістовні характеристики регуляторної системи особистості істотно залежать від загального рівня розвитку психічних процесів, інтелектуального розвитку, вольового, мотивації тощо. Формування основних психологічних новоутворень дитини молодшого шкільного віку і, власне саморегуляції, тісно взаємопов'язані з навчальною діяльністю: учні оволодівають знаннями, способами дій, навчаються проникати в сутність навчальних задач, розвивається мислення і мовлення, виникає необхідність переборювати труднощі в процесі інтелектуальної діяльності. В численних психолого-педагогічних дослідженнях процес саморегуляції розглядається через призму емоційно-вольової та мотиваційної сфер (Н. Ах, М.Я. Басов, І.Д. Бех, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, В.Є. Дружинін, В.К. Калін, В.К. Котирло, Ю. Куль, Л. Ланге, В.І. Селіванов та ін.). Дослідники стверджують, що однією із ланок саморегуляції є вольова регуляція, яка пов'язана з додатковими зусиллями, прийняттям рішень, наявністю продуманого плану та його реалізацією. На думку науковців, вольовий акт у процесі саморегуляції дозволяє утримати увагу на тій інформації, яка відповідає актуально діючому спонуканню, контролювати ті дії, які перешкоджають здійсненню необхідної дії. Водночас, вольовий акт у процесі саморегуляції

діяльності сприяє стимуляції та відновленню мотиваційного процесу: актуалізація уявлень про очікуваний результат та інші позитивні стимули діяльності, що дозволяє поступово підвищити первинну привабливість мети; усунення усіх спокус, що заважають досягненню мети; вміння не занадто довго концентруватися на невдачі, а також відмовлятися від недосяжних цілей тощо. Тобто, вольовий акт забезпечує управління дією крок за кроком в процесі її розгортання.

На сучасному етапі розвитку нової української школи та психологічної науки велика увага приділяється організації навчальної діяльності школярів, аби вони могли повноцінно і всебічно розвиватися, як психічно так і соціально. Неабиякий акцент робиться зокрема на вольовій сфері особистості школяра, оскільки воля у даному віковому періоді є ще несформованою і потребує максимально ефективного розвитку.

Як показав аналіз вітчизняної та зарубіжної психологічної літератури, учені (В. Іванніков, Є. Ільїн, В. Калін, В. Котирло, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Селіванов, М. Ярошевський) неодноразово спрямовують свої наукові пошуки у дослідженнях волі, вольових якостей (Р. Ассаджіолі, М. Добринін, В. Калін, Є. Ільїн, С. Петухов, С. Поліщук, А. Пуні, П. Рудік, В. Селіванов, Т. Шульга та ін.), сили волі, безвілля та інших вольових порушень. Велика увага приділяється власне вольовим порушенням, оскільки вони є доволі поширеним явищем, й особливо у дитячому віці.

Місце волі в онтогенезі дитячої особистості аналізується у роботах М. Денисова, В. Котирло, О. Лурії, Д. Ніколенко, Н. Рогава, В. Селіванова, О. Смірнова, Н. Фігуріна, Ш. Чхартішвілі та ін. Учені відмічають наявність початкових форм вольових проявів у ранньому дитинстві та розглядають цей період лише як передумову для формування волі (І. Бех, А. Давидова, М. Денисова, Є. Ільїн, М. Ланге, О. Лурія, С. Рубінштейн, І. Сікорський, Н. Фігурін, М. Щелованов). У дослідженнях М. Догондзе, Р.Кварцхава повністю

заперечується наявність волі не лише у ранньому віці, а й у молодшому дошкільному.

Об'єкт дослідження – вольова сфера особистості молодшого школяра.

Предмет дослідження – особливості вольових порушень, характерних для молодшого шкільного віку.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз особливостей вольових порушень у дітей молодшого шкільного віку та емпірично дослідити особливості вольової сфери у молодших школярів.

Відповідно до мети дослідження передбачалось вирішення таких основних завдань:

1. Здійснити теоретичний аналіз поняття воля та вольових порушень, характерних для молодшого шкільного віку у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі.

2. Теоретично визначити особливості проявів порушень волі у молодшому шкільному віці.

3. Здійснити емпіричне дослідження вольової сфери у дітей молодшого шкільного віку.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали роботи Л. Виготського, В. Іваннікова, Є. Ільїна, О. Лурії, С. Рубінштейна, В. Селіванова, та інших дослідників, присвячені дослідженню психології волі; наукові пошуки Л. Божович, Б. Зейгарник, Є. Ігнат'єва, В. Селіванова, Ш. Чхартішвілі щодо особливостей психічних процесів дітей, їхніх порушень; концепції генезису вольової регуляції Т. Шульги, А. Бикова; дослідження механізмів формування та виховання вольових якостей Б. Анан'єва, В. Комогоркіна, Н. Левітова.

Для розв'язання поставлених завдань та досягнення мети дослідження нами був використаний комплекс теоретичних та емпіричних **методів**: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння наукової літератури; методики «Дослідження розвитку

вольових якостей», «Соціальна сміливість», «Визначення сили волі», «Самооцінка терплячості» (Є. Ільїна та Є. Фещенко), «Сором'язливість».

База дослідження. Ярмолинецький навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа I-III ступенів №1 і гімназія», смт. Ярмолинці Хмельницької області. Вибірку склали 78 молодших школярів (учні 3-х класів): 32 хлопчиків і 46 дівчат, віком 8-9 років. Дослідження проводилось упродовж листопада 2021 року – січня 2022 року.

Новизна дослідження полягає у теоретичному розширенні і доповненні знань про особливості вольових порушень молодшого шкільного віку на прикладі учнів 3-х класів.

Практична значущість визначається тим, що запропонований комплекс психодіагностичних методів дозволяє здійснювати психологічну оцінку особистості молодшого шкільного віку, зокрема особливостей її вольової сфери.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких регіональних та міжнародних конференціях: на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2021-2022 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 05-06 жовтня 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2022 р.), на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2022 р.) та знайшли своє відображення у публікації автора.

Публікації. Кушлак Р.С. Особливості вольових порушень у молодшому

шкільному віці. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*: Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2022 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський, 2022.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел (56 найменувань). Основний зміст роботи викладено на 50 сторінках, робота містить 1 таблицю, 5 рисунків, додатки.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз психологічних наукових джерел, які висвітлюють досліджувану проблему, уможливив з'ясувати, що вольова сфера є важливою складовою для повноцінного розвитку дитини.

Наукові дослідження волі включають в себе вивчення змісту поняття вольових процесів, дій, станів, якостей, функцій, вольових порушень (Р. Ассаджіолі, І. Бех, Л. Виготський, А. Давидов, М. Денисов, М. Добринін, М. Догонадзе, Б. Зейгарнік, В. Іванніков, Є. Ільїн, В. Калін, В. Котирло, Р. Кварцхав, М. Ленге, О. Леонтєв, О. Лурія, Д. Ніколенко, А. Пуні, С. Петухов, С. Поліщук, П. Рулік, Н. Рогава, С. Рубінштейн, В. Селіванов, І. Сікорський, О. Смірнов, Н. Фігурін, Ш. Чхартішвілі, Т. Шульга, М. Щелованов, М. Ярошевський та ін.).

Теорії волі представлені загалом низкою таких позицій:

- вивчення волі в контексті оволодіння людиною власною поведінкою;
- вивчення волі в контексті особливостей мотиваційної сфери людини;
- аналіз волі на моделі вольових дій; на моделі вольової, цілісної особистості;
- завершення вольового акту в мотиваційній частині дії до безпосереднього виконання дії;
- завершення вольового акту тільки після виконання дії;
- опис вольового зусилля, вибору як специфічних ознак волі;
- заперечення специфічності для волі цих ознак;
- акцентування уваги на боротьбі мотивів і результаті цієї боротьби в вольовому акті;

- на функції волі – боротьби з боротьбою мотивів; на зовнішніх і внутрішніх перешкодах як умовах актуалізації волі на внутрішній перешкоді як умові актуалізації волі;

- розгляд впливів волі на поведінку і діяльність людини; в межах життєствердження особистості;

- акцент на вихованні волі за допомогою тренування самоконтролю дій, за допомогою культивування внутрішньої мотивації;

- опис інтрапсихічних технік волі у формах самонаказів; у формах прохання, обіцяної винагороди, загрози, інтриги по відношенню людини до самої себе.

Порушення волі як негативне явище включає в себе дослідження як порушень, що посилюють, так і послаблюють вольову діяльність, чим сповільнюють розвиток людини.

Діагностика вольових порушень у дітей найчастіше пов'язується їхньою імпульсивністю, ситуативністю. Дітям досить важко концентруватися на одному завданні, відбувається постійне відволікання. Найчастіше школа допомагає дітям розвинути вольові якості такі як: витримка, стриманість, терпіння, розвиває силу волі, дитина навчається довільному запам'ятовуванню, зникає розсіяність і з'являється конкретна мета та план її досягнення з покроковим його виконанням.

За допомогою емпіричного дослідження вольової сфери у дітей молодшого шкільного віку отримано такі результати:

- вольові якості у досліджуваних дітей виражені у діапазоні високих та середніх показників (86%). У дітей переважають такі вольові якості як цілеспрямованість, витримка, сміливість, наполегливість, самостійність та ін.

- у дітей також переважають високі та середні показники соціальної сміливості (100%), сили волі (87%) та терплячості (97%), що проявляється у наявності таких характеристик як: комунікабельність; сміливість; доброта до оточуючих; енергійність; вміння завершувати розпочату справу вчасно, без

відволікання на сторонні предмети; планування свого дня; дотримання власного слова; відповідальність; терплячість до інших та обставин, що виникають у зовнішньому світі, які не можливо змінити; наполегливість, впевненість, незалежність, цілеспрямованість, впевненість, стійкість, твердість, принциповість, послідовність, рішучість, самовладання, витримка, контроль, відвага, мужність, принциповість та інші.

Сором'язливість спостерігається у 56% дітей. Проте вона проявляється по-різному – одні діти сприймають лише свою думку, інші ж навпаки залежні від думок інших людей. Сором'язливість, як вольова риса, не заважає дітям у їхній життєдіяльності, оскільки її рівень такий, що дозволяє успішно її долати у потрібний момент.

Проаналізувавши отримані емпіричні дані за гендерною ознакою, нами з'ясовано, що дівчата за усіма методиками отримали вищі результати, аніж хлопчики. Так, у них переважають показники за розвитком вольових якостей: високий рівень у дівчат становить 23%, тоді як у хлопчиків – 8%. Сума середніх та низьких показників у них майже рівна. У дівчаток вона становить 36%, а у хлопчиків – 33% (Додаток Б). Високий рівень соціальної сміливості (56% – дівчата, 39% – хлопці) (Додаток В), сили волі (36% – дівчата, 13% – хлопці) (Додаток Д), терплячості (26% – дівчата, 10% – хлопці) (Додаток Е), сором'язливості (33% – дівчата, 23% – хлопці) (Додаток Ж) також наявний більшою мірою у дівчаток, аніж у хлопчиків. Ці дані свідчать про більшу здатність дівчат виконувати довготривалі завдання, кращу витривалість, організованість, терплячість. Також вони більше, аніж хлопчики схильні встановлювати нові контакти, більшою мірою комунікабельні, але, водночас, вони більш сором'язливі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф. Умови сучасного сімейного виховання: Науково-методичний посібник. Київ, 2018. 223 с.
2. Басов М.Я. Воля как предмет функциональной психологии. Санкт-Петербург : Питер, Алетейя, 2007. 544 с.
3. Бех І.Д. Особистість народжується в сім'ї. Початкова школа. 2002. № 2. С. 12–15.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 400 с.
5. Божович Л.И. Проблемы формирования личности; под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва : Институт практической психологии, Воронеж : МОДЭК, 1995. С. 333–341.
6. Бондарчук О.І. Сім'я як осередок соціалізації дитини. Проблеми соціальної захищеності дітей у ринкових умовах. Київ : АЛД, 2008. 165 с.
7. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2012. 96 с.
8. Варій М.Й. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] [3-тє вид.]. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 2. Проблемы общей психологии; под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. Москва : Педагогика, 1982. 488 с.
10. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 3. Проблемы развития психики; под ред. Матюшкина А.М. Москва : Педагогика, 1983. 368 с.
11. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 112 с.
12. Вітенко І.С. Основи загальної і медичної психології: підручник для студ. вищих мед. закл. освіти I-IV рівнів акредитації; ред. І.С. Вітенко, О.С. Чабан. Тернопіль : Укрмедкнига, 2003. 344 с.

13. Вундт В.М. Введение в психологию. Москва : КомКнига, 2007. 168 с.
14. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання: Тезовий виклад. Рідна школа. 2014. № 7. С. 15–18.
15. Галян І.М. Психодіагностика. Київ : Академвидав, 2009. 255 с.
16. Гиппенрейтер Ю.Б. О природе человеческой воли. *Психологический журнал*. 2005. Т.26. №3. С. 15–24.
17. Джемс У. Психология; ред. Л. А. Петровской. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
18. Дригус М. Т. Концептуальні парадигми самоефективності особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. Т XII. Психологія творчості. 23. С. 88–97.
19. Иванников В.А. Произвольные процессы и проблема воли. *Вестник МГУ*. Сер. 14. Психология. 1986. №2. С. 18–29.
20. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 208 с.
21. Игнатъев Е.И. Экспериментальное изучение простейших компонентов воли у школьников. *Вопросы психологии личности: Сборник научных трудов*. Москва, 1960. С. 108–129.
22. Ильин Е.П. Психология воли. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 368 с.
23. Исаев Д.Н. Психопатология детского возраста: учебник для вузов. Санкт-Петербург : СпецЛит, 2001. 463 с.
24. Калинин В.К. Актуальные аспекты теории воли. *Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности. Тезисы 2-го Всесоюзного семинара молодых ученых*. Симферополь, 19-24 мая 1986 г. М., 1986. С. 120–124.
25. Калинин В.К. К вопросу о волевом усилии. *Ученые записки Рязанского пединститута*. Москва : Просвещение, 1968. Т. 59. С. 111–129.

26. Киричук О.В., Роменець В.А. Основи психології: підручник для студ. вищих навч. закл. Київ : Либідь, 2006. 632 с.

27. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 992 с.

28. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 126 с.

29. Лаут Г.В. Коррекция поведения детей и подростков. Москва : Академия, 2005. 224 с.

30. Леонтьев А.Н. Воля. *Вестник МГУ*. Сер. 14. Психология, 1993. №2. С. 3–14.

31. Леонтьев Д.А. Рефлексия как предпосылка самодетерминации. *Психология человека в современном мире: материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна*, Москва. 15-16 октября 2009 г. / отв. ред. А.Л. Журавлев и др. Москва : Изд-во ИП РАН, 2009. Т. 2. С. 40–49.

32. Маклаков А.Г. Общая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 583 с

33. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

34. Максименко С.Д. Психологічні механізми становлення та здійснення особистості. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 11. С. 3–11.

35. Максименко С.Д. Механізми розвитку особистості. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. 40. С. 7–23. DOI10.32626/2227-6246.2018-40.7-23

36. Мей Р. Р. Любовь и воля; пер. Чистяков О.О., Хомик А.П. Киев : Ваклер, 2005. 384 с.

37. Мусіяка Н.І. Розвиток творчого мислення як особистісної детермінанти навчальних досягнень молодших школярів. *Збірник наукових праць «Проблеми*

сучасної психології». Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. 41. С. 205–217.
DOI10.32626/2227-6246.2018-41.205-217

38. Никандров В.В. Систематизация волевых свойств человека. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2005. № 3. С. 58–65.

39. Павелків Р.В. Вікова психологія. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. 468 с.

40. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; Глухів. нац. пед. ун-т ім. О. Довженка. [3-тє вид., випр.]. Суми : Університетська книга, 2010. 352 с.

41. Полтев А.В. Некоторые особенности настойчивости младших школьников. Вопросы психологии личности. Рязань : РГПИ, 1993. С. 132–142.

42. Прахова С.А. Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 41. С.302–313.

43. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 304 с.

44. Рибо Т.А. Воля в ее нормальном и болезненном состоянии; под. ред. И. Аболенского. Санкт-Петербург : Изд-во В. И. Губинского, 1990. 162 с.

45. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.

46. Рувинский Л.И., Хохлов С.И. Как воспитать волю и характер: книга для учащихся сред. и ст. шк. Возраста. [2-е изд., перераб. и доп.] Москва : Просвещение, 1998. 160 с.

47. Савчин М.В. Загальна психологія. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.

48. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.

49. Селиванов В.И. Волевая регуляция активности личности. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3. №4. С. 14–25.
50. Селиванов В.И. Воспитание воли в условиях соединения обучения с производственным трудом. Москва : Высшая школа, 1997. С. 13–21.
51. Селиванов В.И. Воля и ее воспитание. Рязань : Наука, 1992а. 510 с.
52. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения: воля, её развитие и воспитание. Рязань : Изд. Рязанского гос. пед. института, 1992б. 572 с.
53. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Загальна психологія. Київ : Каравела, 2009. 464 с.
54. Смирнова Е.О. Развитие воли и произвольности в раннем онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 49–54.
55. Стасюк И. Лидерство – это тот ответственность URL : <http://www.personal-trening.com/node/848>
56. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова традиція в реформуванні освіти. *Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти*: матеріали методологічного семінару АПН України, 16 грудня 2004 року ; за ред С.Д. Максименка. Київ, 2005. С. 248–256.
57. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. Людина. Суб'єкт. Вчинок: *Філософсько-психологічні студії*. [За заг. ред. В.О. Татенка]. Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.
58. Татомир Л.П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку. Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 1998. 17 с. укр.
59. Токарева Н. Генеза логіко-сміслової організації мовлення підлітків у постнекласичній перспективі сучасності. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*: зб. наук. праць. Серія: Психологія. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2018. Вип. 24 (1). С. 343–359.

60. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ, 2017. 548 с.

61. Франкл В.Е. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

62. Фурманов И.А. Психология детей с нарушениями поведения. Москва : ВЛАДОС, 2004. 351 с.

63. Цимбалюк І.М. Психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Рівне : Принт Хауз, 2003. 136 с.

64. Чхартишвили Ш.Н. Проблема воли в психологии. *Вопросы психологии*. 1967. №.4. С. 72–81.

65. Шамлян К.М. Вольовий потенціал особистості в умовах соціальних трансформацій. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 2012. Т. 17, Вип. 8. С. 660–667.

66. Hacker, D.J., Bol, K., Keener, M.C. (2008). Metacognition in Education: A Focus on Calibration. In: Dunlosky, & R. Bjork (Eds.). *Handbook of Memory and Metacognition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associated, pp. 429–456.

67. Forrest, M.E.S. (2008). On becoming a critically reflective practitioner. *Health Information and Libraries Journal*. Volume 25. Issue 3. 229–232
<https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2008.00787.x>